

DOI 10.36074/grail-of-science.17.03.2023.044

ОСОБЛИВОСТІ ЗВЕРНЕНОГО МОВЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ НА ПРИКЛАДІ БУКОВИНСЬКИХ НАРОДНИХ КАЗОК

Стрілець Інна Валеріївна кандидат філологічних наук, асистент кафедри
історії та культури української мови*Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, Україна*

Анотація. Українська система зверненого мовлення мала власний шлях розвитку з притаманними їй діалектними особливостями, вираженими в особових займенниках та номінаціях, – який, у свою чергу, гармонійно вписався у загальноєвропейську систему зверненого мовлення, пройшовши в онтогенезі від первинного займенника *ти* до ввічливого *ви*. Давніші варіанти фіксують шанобливе звернення до старшої особи на *ти*, пізніші – на *ви*. Прикметно, що егалітарні українські відносини демонструють не лише 2-у особу однини, але й 2-у особу множини, зокрема у категорії прибраних родичів – кумів. Номінація у зверненому мовленні персонажів буковинської народної казки зафіксована у ключовому відмінку, що ще раз підкреслює загальнонаціональну тенденцію звертання до інших осіб у вокативі.

Ключові слова: звернене мовлення, буковинська казка, вокатив, шанобливе звертання, егалітарні відносини, займенники ввічливості.

Від найдавніших часів історичного буття людства донині і, треба гадати, на майбутнє зустріч з Іншим залишається найважливішою, найвідповідальнішою подією в житті кожної людини. Адже „значення спілкування в житті окремої особистості не меншою мірою стосується долі, щастя й сенсу буття цілих народів і культур” [1]. Звертаючись до загальнокультурного контексту діалогічних стосунків, ми стикаємося ще з однією цікавою і досі недостатньо осмисленою проблемою. Справа в тому, що різні культурні спільноти не лише напрацьовують свої власні цінності, ідеали, традиції, але й формують власні моделі самого діалогічного спілкування, в основі яких є звертання до ближнього.

Таким багатством повчального характеру, акумульованого у невеликих оповідях-діалогах, є казка, що увібрала в себе напрацьовання багатьох поколінь і витворила поведінкові моделі комунікації того чи іншого суспільства.

Осердям комунікації є звернене мовлення, що передбачає мовця та слухача (відправника й отримувача), і реалізується в апеляції до іншого. Ключова ж роль у звертанні належить особовим займенникам, що „є таким фрагментом мовної структури, у якій відображається велика кількість комунікативних, когнітивних і граматичних аспектів функціонування мови – як мови загалом, так і кожної конкретної зокрема. <...> Завдяки цьому займенники

завжди служать пробним каменем (а часто каменем спотикання) лінгвістичних теорій" [2].

Функціонування особових займенників є цікавим і для „зовнішньої” лінгвістики, яка вивчає зв'язки мови і суспільства, мови і культури, мови і свідомості тощо. Перспективність прагматичних досліджень особової семантики обумовлена інтегруючим потенціалом прагматики, здатної акумулювати результати, отримані в інших галузях лінгвістики (граматиці, психо-, соціо- і етнолінгвістиці та ін.) та інтерпретувати їх в комунікативному аспекті.

Актуальність вивчення прагматичних функцій мовних одиниць, які позначають учасників комунікативного акту, обумовлена наступними причинами.

По-перше, дослідження комунікації і взаємовідносин людей (у тому числі і на мовному матеріалі) мають велике наукове, соціальне і культурне значення. У зв'язку з цим лінгвісти у всьому світі активно вивчають комунікацію і комунікативні функції мовних одиниць різних рівнів. Лінгвістичні дослідження, виконані в комунікативно-прагматичному руслі, вирішують низку важливих проблем: оптимізації спілкування, розробки комунікативних технологій, а також забезпечують ефективність міжособистісних і міжкультурних контактів.

По-друге, вивчення мовного втілення категорій „Я” і „Ти” допоможе пояснити те, як людина сприймає себе, інших людей і навколишнє середовище. Мислення людини само по собі недоступне для того, щоб безпосереднього спостерігати за ним, і аналіз мовних фактів може допомогти у дослідженні невивчених проблем психіки та інтелектуальної сфери людини.

По-третє, перспективним напрямком лінгвістичного аналізу є вивчення соціальних функцій граматичних елементів і експресивного потенціалу граматики – відображення емоцій і оцінок за допомогою морфологічних і синтаксичних одиниць. Граматику часто розуміють як „механічний” мовний рівень, який не має відношення до людини. Однак насправді значення більшості мовних структур, у тому числі і граматичних, пов'язане з життям людини, особливістю її мислення і поведінки.

Мета роботи – на прикладі буковинських народних казок висвітлити комунікативну поведінку українців взагалі і вираження в ній значення особи зокрема в діахронічному аспекті.

Об'єкт дослідження – діалогічні фрагменти тестів, обмежені прономінально-номінальними одиницями на позначення мовця і слухача: особові і присвійні займенники, показники особових форм дієслів.

Звернене мовлення, яке лежить в основі комунікативної поведінки, реалізується у конкретному способі апеляції – „тиканні” чи „виканні”. Відомо, що споконвічним ж є спосіб апеляції у 2-ій особі однини. У сучасному використанні займенник адресата ти має велику кількість функцій.

Так, українська дослідниця О. Миронюк виділяє ти у спілкуванні між рідними, між батьками і дітьми (у різні періоди), між добре знайомими людьми [3]. Польська науковиця Д. Питель-Пандей робить детальний опис використання способів апеляції, залучивши відомості із досліджень німецьких мовознавців Г. Авґста і В. Беха. Зокрема репрезентує це у такій класифікації:

1. ти – як вираження інтимності з адресатом, яке використовують у спілкуванні з друзями, коханими, між подружжям і близькою родиною;

2. ти – як вираження солідарності, підтвердження приналежності до групи;

3. ти – як вираження відсутності шани, а також злоби, агресії [4].

Власне такі групи ми активно фіксуємо у буковинських народних казках, що підтверджує одночасно їх давність та відповідність розвиткові української системи апеляції щодо загальноєвропейських традицій.

До прикладу, 1-а група (близькі відносини, сім'я): **Брате**, – каже сестра, – **відверни цей камінь та відкинь набік; Давай, сестро, купимо тобі окремий дім, бо я хочу женитися** [5]; **Ти сиди, мамо, коло коней, а я вилізу на ту гору та подивлюся** [5]; **Тату, ти так полюбив гроші, що продав мене** [5].

2-а група (солідарність, приналежність до групи): **Орел каже: – Будеш мене, чоловіче, тут годувати дванадцять літ, а за це дістанеш велику нагороду** [5]; **Гадюки прилазили під хату і кричали: – Маріє, вийди!** [5]; **Стій, коню, не спотикайся, на мене й на себе смерти не сподівайся** [5].

3-я група (відсутність шани, а також злоба й агресія): **А хазяїн каже: – Будеш робити на хазяйстві й корови пасти** [6]; **Укради в мене коня з золотою гривною. Як не вкрадеш, зніму тобі голову** [7]; **А ти що за ідна, що таку пакость робиш?** [6].

Починаючи з другої половини ХХ століття, апелятивність прономінальної підсистеми доповнюється відомостями з інших галузей знань: окрім прагмалінгвістики, ще й знаннями із соціолінгвістики і психолінгвістики, які виникають на „межі” з мовознавством і дозволяють краще зрозуміти і описати природу „тикання”, і „викання” [8]. Найактивнішими у цьому напрямку стають американські вчені, зокрема, А. Гілман і Р. Браун, які працюють над фундаментальною працею „Займенники влади і солідарності”, поділяючи систему адресації на таку, в якій домінує семантика влади і ту, в якій переважає семантика солідарності. Автори займаються перш за все, займенниковими звертаннями, не титулярними (фактично – способами апеляції), і то, винятково в трьох західноєвропейських мовах: французькій, німецькій та італійській, але схема поділу, запропонована ними, визначає універсальний горизонт опису адресативних систем.

За твердженням авторів названої праці, семантика влади творить систему, у якій особі, що стоїть вище на суспільній драбині, служить ввічливий займенник (А. Гілман і Р. Браун позначають його через V, скороченням від латинського vos – ви), а особі з нижчим суспільним статусом служить безпосередньо займенник (T, лат. Tu – ти). Семантика солідарності творить систему, у якій використовують формальні займенники – V, якщо мовці не знаходять достатньо сильного впливового чинника, в інших випадках це стосується T. За М. Лазінським, чинником солідарності може бути родинна спільнота, професійна, спільнота за віком чи переконаннями [9].

Однак само по собі *ви* ще не забезпечує ввічливості. Тому точніше буде встановити ієрархічні і рольові відносини комунікантів, які визначають вибір *ти* або *ви*.

Триплощинний вибір способу апеляції на *ви*, як і для опозиційного *ти*, пропонує Д. Питель-Пандей:

1. різниця віку між мовцем і адресатом, які не є між собою ані родичами, ані приятелями більше ніж 10-15 років. Наприклад, мовцем є дитина, а адресатом особа доросла;

2. велика різниця в позиції професії і становища, яке займає адресат, маючи високий суспільний ранг;

3. свідоме бажання дотримання дистанції, продиктоване пережитими емоціями [4].

Наприклад, 1-а група (різниця у віці): Куди **ви, добрий чоловіче, йдете?** [5]; Ану, я подивлюся в голову **вам** [5];

2-а група (вища / нижча позиція в ієрархії та соціальне становище): Я побачив **вашу** табличку та й зайшов ще до **вас**. Може, **ви** мені щось **поможете** [6]; **Випийте** й від мене, щоб ми в парі гарно жили, як голуби [5].

3-я група (свідоме дотримання дистанції): **Ви** самі **їсте** м'ясо, а мені кісточки **кидаєте** [5]; Я прийшов, **діду**, щоб **ви дали** вогню [6]; **Озміть, тату**, й мене [6]; **Бабусю**, дам **вам**, що **хочете** [5]; **Ваша** сокира цієї ночі вположилася, але я **вам** сокиренятко приніс [5]; **Ваша величність**, прошу до мене на обід, [7]; **Ваше імператорське величство...** [7].

В останньому прикладі фіксуємо звернене мовлення до особи, яка перебуває у високому статусі. Відповідно, апеляція пересувається з шанобливого звернення в 2-й особі множини до 3-ї особи множини – гіперввічливості, притаманної у комунікативній поведінці до можновладців, які, у свою чергу, користувались низхідним ти до інших осіб. (Я **тебе** зроблю якимось старшим, би **ти** добре жив („Незнайко”); Але би **ти** його слухав, і **ти** будеш йому помагати („Як парубок царським зятем став”); Ану, **йди подивися**, що за дівчина там сидить („Німа цариця”).

Щодо номінацій у зверненому мовленні персонажів буковинської народної казки, то їх можна поділити на такі групи: **іменники та субстантивовані прикметники у кличному відмінку**: батьку, тату, таточку, татусю, няню, нянько; мамко, мамо; бабо, бабусю; дідику, діду, дідусю; донечко, доню, дочко; сину, синку, синочку; сестричко, сестро; брате, братіку, братчику; дитино, дівко, небоже, хлопче, парубче, чоловіче, Василю, Васильку, Іване, Оленко; добродію, газде, дядечку, дядьку, вуйку, жінко, кумонько, кумушко, куме, кумнате; пане, панно, панотче; царю, князю, хазяїне, ковалю, наймитку; голубчику, ледащо, дурню; ведмедику, веприку, вовче, вовцюго, курочко, лебедику, лисичко, собако, трилеве, равлику, рибко, чапле та ін.; **сполучення прикметника з іменником**: чоловіче добрий, жінко добра, добрий чоловіче, добрий молодче, стара бабо, старий діду, капосний вовцюгане, люба приятелько, проклята сило тощо; **присвійний займенник з іменником**: дитино моя, моя голубонько, моя доню, царю мій, пане мій та ін.; **іменник із присвійним займенником та прикметником**: батьку мій рідний, брате мій рідний, ваше високе величство, кізонько моя мила, кізонько моя люба, мій голубе сизий, панно наша мила, чоловіче мій любий тощо; **прикладки**: Вовчику-Братику, Ворон-коню, Лисичко-Сестричко, чоловіче-голубчику, Іване-царенку, Оленко-сестричко, дідусю-голубчику, Ведмедику-Братику, Паничу-царевичу, лапище-мужичище та ін.

Висновки. Як бачимо із наведених вище прикладів, українська система зверненого мовлення до адресата мала свій особистий шлях розвитку – з

притаманними їй діалектними особливостями, вираженими в особових займенниках та номінаціях, – який, у свою чергу, гармонійно вписався у загальноєвропейську систему зверненого мовлення, пройшовши в онтогенезі від первинного займенника ти до ввічливого ви. Давніші варіанти фіксують шанобливе звернення до старшої особи на ти, пізніші – на ви. Прикметно, що егалітарні відносини демонструють не лише 2-у особу однини, але і 2-у особу множини, зокрема у категорії прибраних родичів – кумів. Номінація, яка є надзвичайно розлогою у зверненому мовленні персонажів буковинської народної казки, зафіксована у кличному відмінку, що ще раз підкреслює загальнонаціональну тенденцію звертання до інших осіб у вокативі.

Список використаних джерел:

- [1] Мейе, А. (2001). Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков (Д. Кудрявский, пер. с франц.; под ред. и с прим. Р. Шор). Москва: Эдиториал УРСС.
- [2] Кибрик, А. (1992) Местоимения как дейктическое средство. Человеческий фактор в языке. Коммуникация. Модальность. Дейксис, 236-242.
- [3] Миронюк, О. (2006). Історія українського мовного етикету. Київ: Логос.
- [4] Pytel-Pandey D. (2003). System adresatywny współczesnego języka niemieckiego i rosyjskiego. Konfrontacja sjcjolingwistyczna. Wrocław: ATUT.
- [5] Зінчук, М. (упорядн.). (2006) Казки Буковини. (Т. 10) ; Тернопіль: Богдан.
- [6] Зінчук, М. (упорядн.). (2006) Казки Буковини. (Т. 9) ; Тернопіль: Богдан.
- [7] Зінчук, М. (упорядн.). (2009) Казки Буковини. (Т. 11) ; Чернівці: Прут.
- [8] Колесов, В. (1988). Культура речи – культура поведения. Ленинград: Лениздат.
- [9] Łaziński, M. (2006). O panach i paniach: polskie rzeczowniki tytułowe i ich symetria rodzajowo-płciowa. Warszawa: Wydaw. nauk. PWN.